

The Roots of Provident Funds in the Anglo-Iranian Oil Company (1901–1931)

Mohammad Javad Abdollahi¹ | Robabae Motaghedi²

Research paper

Abstract

Purpose: Over the years after World War I, this provision made the Anglo-Iranian Oil Company Iran's largest employer in the economy. A majority of these workers were recruited from regions occupied by tribes or feudal-like landlord-peasant-controlled regions and were thus compelled to adapt to the type of job in an industrial environment. The absence of protective legislation and policies controlling labor during that period greatly increased the frequency and severity of work-related accidents. Even so, during the 1930s (the solar Hijri calendar), these concerns were gradually met by rules through the process of provident funds. Based on this background, this current study tries to find the answer to the question: What were the causes behind the institution of provident funds in the Anglo-Iranian Oil Company?

Method and Research Design: This study uses a historical approach and draws on historical records from the Anglo-Iranian Oil Company.

Findings and Conclusion: The central hypothesis of the current paper is that, although on the one hand workers made demands on medical and social services from the company in the capacity of their employer, on the other hand the emerging Iranian bureaucracy of the 1930s, within the interwar context, was increasingly able to synchronize—albeit partially—with workers' claims. These changes formed the backdrop for preparation and introduction of appropriate regulations. But the company responded by implementing a discriminatory bylaw that restricted Iranian employees' claims to a minimum level of benefits in the form of a provident fund, not addressing many of their fundamental needs.

Keywords: Anglo-Iranian Oil Company; D'Arcy Concession Laborers, occupational accidents Provident funds

Citation: Abdollahi, M. J. and Motaghedi, R. (2025). The Roots of Provident Funds in the Anglo-Iranian Oil Company (1901–1931). *Ganjine-ye Asnad*, 35(1), 91-119 | doi: 10.30484/ganj.2025.3258

1. Assistant Professor of History, Archival Research Institute, National Library and Archives of Iran, Tehran, Iran.

m-abdollahi@nlai.ir

2. Assistant Professor of History, Archival Research Institute, National Library and Archives of Iran, Tehran, Iran.

ro-motaghedi@nlai.ir

Copyright © 2025, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Ganjine-Ye Asnad

«137»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier (DOI): 1 10.30484/ganj.2025.3258

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol: 35, No: 1, Spring 2025 | pp: 91 -119 (29) | Received: 15, Jan. 2025 | Accepted: 5, Mar. 2025

Historical research

INTRODUCTION: In the twentieth century, colonial powers' economic policies in the colonies generally aimed at exporting and importing raw materials from the colonies. Masjed Soleyman, the initial significant instance of colonial economic interest in Iran, was the site where oil had been discovered. Unlike agriculture—indigenous social forms based, and large-scale community participation involved—the oil industry was centralized, capital-oriented, and capitalized on imported labor and technology. Its link with Iran's indigenous economy and society was thus tiny and of a very different nature. Whereas other research so far has largely addressed the economic and political implications of this circumstance in terms of the rentier state, the social dimensions of oil production—particularly its impact on relations of labor and the social order beyond the oilfields—are less researched. There is one aspect that has been ignored in relation to the position of Iranian workers employed by the Anglo-Iranian Oil Company in the south. Article 12 of the D'Arcy Concession required the employment of Iranian citizens, while technical and management positions continued to be occupied by foreign staff. This article caused constant negotiations between the Iranian government and the Company since the conclusion of World War I on improved employment and better terms of Iranian workers. They were thousands in number at the beginning, increasing from some 2,000 in 1911 to more than 20,000 in 1928. Most of them were drawn from rural and tribal sources and were forced to adapt to an industrial environment without shelter or welfare laws. Although the Iranian government undertook many development projects during the 1920s, it took no interest in safeguarding workers. Meanwhile, instead, the oil-producing regions gradually witnessed the development of social welfare policies that in later decades would be modeled by state labor laws. This essay focuses on the origins of Provident Funds in the Anglo-Iranian Oil Company to demonstrate how the everyday lives of workers, job danger, and emerging political-administrative conditions in Iran during the 1930s encouraged the institution of the country's first systematic welfare and protective provisions in the petroleum industry. Past research has addressed class formation, labor discipline, recruitment, and industrial relations in the Iranian oilfields and the built environment of Abadan and the Company's responses to labor grievances. None, however, has examined the specific institution of Provident Funds or the Company's code of employment.

METHODOLOGY: This study employs a historical research methodology based on archival documents of the Anglo-Iranian Oil Company. To explain, it falls to the class mobilization approach to provide for the creation of social policy. According to this school of thought, social policies arise as political reactions to the spread of democracy and the rise of labor movements, phenomena that marked late nineteenth and early twentieth-century Western Europe. Social security systems thus arise nationally in a context of class conflict, industrialization, and urbanization.

RESULT AND DISCUSSION: The D'Arcy Concession's requirement of Iranian laborers eventually resulted in the creation of the largest workforce in Iran, with more than 60,000 by the early twentieth century. In the period 1903 to 1908, few workers were hired, and they were mostly brought in with the help of local tribal chiefs like Sheikh Khaz'al. The Company did not have

direct communication with workers, and the payment and discipline of workers were handled by local elites. Unaccustomed to industrial work, most of the laborers resigned at harvesting seasons and thus caused severe dislocations. Following the 1908 oil discovery at Masjed Soleyman and the Abadan refinery build-up, recruitment increased. Up to 2,000 Iranian workers were on site by 1911, although Indian and European staff took up technical positions. The government grumbled, but the Company justified this on the basis of Iranian laborers' inavailability and lack of reliability. However, some Iranian semi-skilled individuals were employed in blacksmithery, carpentry, and repair shop. The onset of World War I and growing British demand for oil gave an instant boost to the Iranian oil industry. Iranian workers increased more than tenfold to 21,000 between 1911 and 1928. Rising wages, free medical treatment, and good unemployment and famine relief across Iran encouraged people to move to Khuzestan. To manage this diverse workforce, the Company had a "Labor Department" with responsibility of recruitment, training, and wage administration. Multinational composition of workers created difficulties in pay, health, and safety concerns. Absence of protection for labor and harsh climatic conditions led to round-the-clock agitations by workers. Malaria, trachoma, and intestinal disease were prevalent, causing numerous fatalities. Originally, the Company offered limited medical services to secure local cooperation, but the growing labor force needed systematic healthcare facilities. Overcrowding, frequent accidents, and political consciousness in post-constitutional Iran sensitized the workers to their rights. Sustained protests and pressure from the government eventually prompted the Company to introduce Provident Funds in 1926 to provide insurance and relief to Iranian workers. The outcome was enshrined in the Regulations on Employment in the Anglo-Iranian Oil Company, the first official social protection scheme for Iranian industrial workers. The Provident Funds not only offered health and welfare services but also served as forerunners to Iran's later state-mandated labor welfare programs.

CONCLUSIONS: Regular workers' protests, government pressure, and organizational problems because of the expanding labor force prompted the Anglo-Iranian Oil Company in the 1930s to come up with an employment code settling workers' grievances by the means of Provident Funds. Despite its discriminatory nature—that excluded the majority of unskilled Iranian workers from pension benefits—and uneven enforcement by the Company, the code was a liberal move. In a country where labor relations were still not centrally managed primarily through non-formal agreements, this step encouraged the Iranian government to reciprocate with welfare actions. Between 1931 and 1943, the state initiated social welfare measures for non-oil workers on the pattern of the Company's Provident Funds, which finally led to the Workers' Insurance Law of 1943. This trajectory suggests the formative influence of the labor legislation of the oil industry on Iran's overall social policy development—a subject to be explored further.

زمینه‌های تشکیل صندوق‌های احتیاط در شرکت نفت انگلیس و ایران (۱۲۸۰ ش-۱۳۱۰ ش)

محمد جواد عبدالمهدی | ربابه معتقدی^۲

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشیمی

مقاله پژوهشی

چکیده:

برپایه ماده دوازدهم قرارداد داری، کارگران شاغل در شرکت نفت انگلیس و ایران باید تبعه ایران می‌بودند. به‌تدریج طی سال‌های بعد از جنگ جهانی اول برپایه همین ماده از قرارداد، شرکت نفت انگلیس و ایران به بزرگ‌ترین کارفرمای اقتصاد ایران تبدیل شد. کارگران این شرکت عموماً از نواحی ایل و مناطقی بودند که در آن روابط ارباب-رعیتی حاکم بود. آن‌ها باید خود را با شرایط کار در محیط صنعتی مدرن وفق می‌دادند. نبود قوانین و مقرراتی که از آن‌ها در برابر حوادث ناشی از کار محافظت کند، شدت و کثرت این نوع از حوادث را افزایش داده بود. با این حال، به‌تدریج طی دهه ۱۳۰۰ ش در قالب سازوکار صندوق‌های احتیاط مقرراتی در این زمینه وضع شد.

هدف: یافتن زمینه‌های تشکیل صندوق‌های احتیاط در شرکت نفت انگلیس و ایران.

روش/رویکرد: روش پژوهش حاضر تاریخی است و برای جمع‌آوری اطلاعات از اسناد آرشیوی شرکت نفت انگلیس و ایران استفاده شده است. برای تحلیل مسئله پژوهش نیز از رویکرد بسیج طبقاتی در تبیین سیاست‌گذاری‌های اجتماعی استفاده شده است.

یافته‌ها و نتایج: درخواست کارگران برای تأمین خدمات درمانی و اجتماعی از شرکت نفت به‌عنوان کارفرما از یک‌سو و فراهم شدن امکان همراهی نسبی دیوان‌سالاری دولت ایران با اعتراضات کارگران باتوجه به فضای بین دو جنگ جهانی و منتظم‌تر شدن امور دولت ایران در دهه ۱۳۰۰ از سوی دیگر، زمینه را برای تدوین و تصویب چنین مقرراتی مهیا کرد. تدوین و تصویب نظامنامه استخدام کارکنان شرکت نفت ایران و انگلیس در سال‌های ابتدایی دهه ۱۳۰۰ ش نتیجه چنین شرایط و درخواست‌هایی بود. با این حال شرکت نفت با تصویب نظامنامه‌های تبعیض‌آمیز، خواسته کارگران ایرانی را به خدماتی حداقلی در قالب نوعی صندوق احتیاط محدود کرد که بسیاری از خواسته‌های کارگران را برآورده نمی‌کرد.

کلیدواژه‌ها: شرکت نفت انگلیس و ایران (کهپانی نفت جنوب)، قرارداد داری؛ عمده‌جات؛ حوادث ناشی از کار؛ صندوق‌های احتیاط.

استناد: عبدالمهدی، محمد جواد و معتقدی، ربابه. (۱۴۰۴). زمینه‌های تشکیل صندوق‌های احتیاط در شرکت نفت انگلیس و ایران (۱۲۸۰ ش-۱۳۱۰ ش). *گنجینه اسناد*، ۳۵ (۱)، ۱۱۹-۹۱ | doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۵.۳۲۵۸

۱. استادیار تاریخ، پژوهشکده اسناد، سازمان

اسناد و کتابخانه ملی ایران، تهران، ایران

m-abdollahi@nlai.ir

۲. استادیار تاریخ، پژوهشکده اسناد، سازمان

اسناد و کتابخانه ملی ایران، تهران، ایران

ro-motaghedi@nlai.ir

گنجینه اسناد

۱۳۷

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسه برمود رقمی (DOI): ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۵.۳۲۵۸

نمایه در: ISC, SID, Researchgate, Google Scholar و ایران ژورنال | <http://ganjineh.nlai.ir>

سال ۳۵، دفتر ۱، بهار ۱۴۰۴ | صص: ۹۱-۱۱۹ (۲۹)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۶ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۵

تحقیقات تاریخی

۱. مقدمه

در سده بیستم علایق اقتصادی کشورهای استعماری در بسیاری از مناطق جهان بر تولید مواد خام کشاورزی و واردات آن به کشورهای مرکز متمرکز بود. کشف نفت در ایران در اوایل قرن بیستم، اولین توجه اقتصادی جدی استعماری به ایران بود. برخلاف محصولات کشاورزی که در چارچوب ساختارهای اجتماعی بومی و با مشارکت گسترده جمعیت محلی تولید می‌شدند، تولید نفت ماهیتی متمرکز، محدود به مناطق خاص، وابسته به نیروی کار و منابع وارداتی داشت. در ایران نیز صنعت نفت در مراحل نخستین، پیوندی اندک با اقتصاد و جامعه بومی برقرار کرد و پیوند میان تولید نفت و اقتصاد و جامعه بومی در سطحی کاملاً متفاوت از پیوند میان تولید کشاورزی و ساختارهای موجود در آن جوامع شکل گرفت. چنین تفاوتی موجب شده‌است تا محققان، پیامدهای استخراج و تولید نفت از سوی کشورهای استعماری در جوامع جهان سوم را به‌صورتی متفاوت و حول مسئله‌ای دیگر صورت‌بندی کنند. این موضوع آن است که استخراج نفت و درآمدهای حاصل از آن معمولاً موجب می‌شود که دولت منبع درآمد رانتی پایداری داشته باشد که به‌شدت بر ساختار و عملکردش تأثیرگذار است (Najmabadi, 1987, p14). این مسئله تاکنون موضوع پژوهش‌های بسیاری بوده‌است (برای یکی از اولین پژوهش‌ها در این زمینه، نک: mahdavy, 1970). همین امر موجب شده‌است تا به دیگر پیامدهای این موضوع در تاریخ این دوره چندان توجهی نشود. به سخن دیگر، تأثیر صورت‌بندی اجتماعی شکل‌گرفته در مناطق نفتی بر روابط اجتماعی مناطق غیرنفتی، عمدتاً نادیده گرفته شده‌است. یکی از این موضوعات به نیروی کار ایرانی شاغل در صنعت نفت بازمی‌گردد. براساس ماده دوازدهم قرارداد داری کارگران شاغل در شرکت باید تبعه ایران می‌بودند؛ مگر کادر فنی از قبیل مدیران، و مهندسان و محافظان و سرکارگران. این بند از قرارداد موجب مذاکرات بی‌پایان ایران و شرکت نفت انگلیس و ایران بر سر افزایش استخدام نیروهای ایرانی در این شرکت و بهبود شرایط کار آن‌ها شد. روند افزایش نیروی کار ایرانی به‌شکلی بود که از تقریباً دو هزار نفر در سال ۱۹۱۱م به بیش از بیست‌هزار نفر در سال ۱۹۲۸م افزایش یافت. این کارگران عموماً از مناطق ایلی و مناطقی که در آن روابط ارباب-رعیتی حاکم بود، جذب کار در شرکت نفت می‌شدند و باید خود را با شرایط کار در محیط صنعتی مدرن وفق می‌دادند. این فضای صنعتی در آن زمان هنوز فاقد مقررات حفاظتی لازم برای کارگران ایرانی بود؛ مقرراتی که پیش‌تر در کشورهای مرکز به تدریج شکل گرفته بود (معتقدی، ۱۳۹۸، ص ۶۵).

در مناطق غیر نفتی باینکه دولت ایران در حد فاصل سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۰۶ طرح‌های ساخت راه‌های شوسه و راه آهن و کارخانه‌های بسیاری را شروع کرده بود، ولی به قوانین حمایتی برای کارگران این طرح‌ها بی توجه بود؛ ولی به تدریج طی دهه ۱۳۰۰ش در مناطق نفتی مقرراتی در این زمینه وضع شد که دولت ایران نیز با الگوبرداری از شرکت نفت، از سال ۱۳۰۹ تا ۱۳۲۰ مقرراتی را در قالب بیمه‌های اجتماعی برای کارگران مناطق غیر نفتی وضع و اجرا کرد.

براین اساس پرسش محوری مقاله حاضر این است که چه زمینه‌هایی موجب تشکیل صندوق‌های احتیاط در کمپانی نفت جنوب شد؟

فرضیه اصلی ما در این نوشته این است که از یک سو تجربه زیسته کارگران از آسیب‌های کار و نیاز به تأمین خدمات درمانی و اجتماعی توسط شرکت نفت به عنوان کارفرما، تنظیم روابط کار در آن شرکت را ضروری ساخته بود؛ و از سوی دیگر در بستر شرایط سیاسی و اداری ایران در دهه ۱۳۰۰ و فراهم شدن امکان همراهی نسبی دیوان‌سالاری دولت ایران با اعتراضات کارگران، زمینه برای تدوین و تصویب چنین مقرراتی مهیا شد. لازم به ذکر است که در پاسخ به این پرسش که چه نیروهایی در پشت تحولات مربوط به مقررات بیمه اجتماعی و دولت رفاه قرار داشتند، دو نظریه صورت‌بندی شده است. در نظریه اول که بر تئوری‌های به اصطلاح کارکردی استوار است، استدلال می‌شود که دولت‌ها در قبال دگرگونی‌هایی که بر اثر صنعتی شدن و شهرنشینی در شرایط کار و زندگی پدید آمد، به ناچار ابتکار عمل نشان دادند و سیاست‌هایی اجتماعی عرضه کردند؛ ولی مشکل اصلی این نظریه آن است که نمی‌تواند توضیح دهد چرا سیاست‌گذاری اجتماعی دولتی حدود ۵۰ سال و در بعضی موارد حتی تا ۱۰۰ سال پس از اینکه جوامع سنتی به طور جدی تغییر کرده بودند، ظاهر شد (اسپینگ-اندرسن، ۱۴۰۳، ص ۴۳). در نظریه دوم که بر مبنای تئوری‌های به اصطلاح تنازع یا بسیج طبقاتی قرار دارد، استدلال می‌شود که توسل به سیاست‌های اجتماعی پاسخی بود به روند استقرار دموکراسی؛ روندی که مشخصه تحولات اروپای غربی در نیمه دوم قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم محسوب می‌شود. به سخن دیگر، نظام تأمین اجتماعی هر کشور در چارچوب ملی و در پرتو منازعات قدرت در بین گروه‌های گوناگون سیاسی و اقتصادی شکل گرفته است؛ بنابراین، این نظریه دو مبنا دارد. اول پیشرفت‌های صنعتی و گسترش شهرنشینی و دوم، واکنشی که سیاست‌مداران در برابر روند استقرار دموکراسی و برآمدن نهضت‌های کارگری نشان دادند. روند گسترش دموکراسی از اواخر قرن نوزدهم به این سو، از سازگاری نظریه دوم با تاریخ خدمات اجتماعی در غرب نشان دارد (پلو و کویست، ۱۳۷۹، صص ۲۰-۲۳). باتوجه به

فضای بین دو جنگ و منتظم‌تر شدن امور دولت ایران در دهه‌های ۱۳۰۰ و ۱۳۱۰ ش، مبنای نظری نوشته حاضر بر پایه نظریه دوم استوار شده است.

پیشینه پژوهش

در زمینه پیشینه پژوهش نیز باید گفت که مطالعات متعددی به ابعاد گوناگونی از روابط کار در مناطق نفت‌خیز ایران پرداخته‌اند. از جمله این موارد عبارت‌اند از: ساخت‌یابی طبقه کارگر در مناطق نفتی ایران (اتابکی، ۱۴۰۰، صص ۱۹۷-۲۵۰)؛ مقررات و انضباط کاری و استخدام کارگران و اعتراض‌های کارگری در این مناطق (معتقدی، ۱۳۹۸، صص ۶۱-۱۰۵)؛ شکل‌گیری محیط مصنوع نفتی در شهر پالایشگاهی آبادان (احسانی، ۱۳۹۸)؛ عملکرد شرکت نفت در پاسخ‌گویی به مطالبات کارگری (علم و کاشانی، ۱۳۹۵). با این حال، هیچ‌کدام از این پژوهش‌ها به موضوع صندوق‌های احتیاط و نظام‌نامه استخدام شرکت نفت توجهی نداشته‌اند.

بر این اساس، با توجه به مقدمات بالا، در ادامه به تحلیل نحوه جذب نیروی کار ایرانی در شرکت نفت و بررسی شدت و کثرت حوادث ناشی از کار در میان آن‌ها پرداخته می‌شود. در ادامه با در نظر داشتن اعتراضات کارگری شکل گرفته، خدمات اجتماعی و بهداشتی ارائه‌شده به نیروی کار در این دوره، بررسی می‌شود تا به مشخصات کلی تنظیم روابط کار در شرکت نفت دست پیدا کنیم؛ و نشان داده شود که چه شرایطی کمپانی نفت جنوب را به اعمال برخی سیاست‌های اجتماعی در قالب صندوق‌های احتیاط در این دوره واداشت

۲. استخدام کارگران ایرانی در شرکت نفت و آسیب‌های ناشی از کار

وقتی در قرارداد داری^۱ پیش‌بینی شد که کارگران کمپانی نفت باید تبعه ایران باشند، گمان نمی‌رفت روزی این کارگران تعدادشان به بیش از ۶۰ هزار نفر برسد و بزرگ‌ترین مجموعه کارگری را در اقتصاد ایران تشکیل دهند. این افزایش تعداد کارگران ایرانی روندی تدریجی بود. در سال‌های پیش از کشف نفت (۱۹۰۳م-۱۹۰۸م)، تعداد کارگرانی که از ایلات و روستاهای اطراف حوزه جست‌وجوی کمپانی نفت داری در ماماتین و مسجد سلیمان استخدام می‌شدند اندک بود و غالباً مسئولیت استخدام و کار آن‌ها به عهده خوانین محلی و شیخ‌خزعل بود. شرکت نفت با کارگران وارد گفت‌وگو نمی‌شد و دستمزد آن‌ها با خوانین بود و چنانچه سرقت یا خطایی از آنان سر می‌زد یا به لوازم کمپانی خسارتی وارد می‌آمد، جریمه، تنبیه و حتی اخراج آنان هم برعهده خوانین بود. کارگران هم که هنوز به کار صنعت دل نداده بودند و به آن به‌عنوان شغلی کمکی می‌نگریستند،

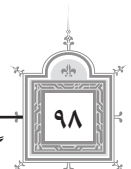
۱. فصل دوازدهم از قرارداد داری بر ایرانی بودن عملیات کمپانی نفت تأکید داشت: «کارگران شاغل در خدمت شرکت ایرانی خواهند بود؛ مگر کادر فنی از قبیل مدیران، مهندسان، محافظان و سرکارگران» (ساکا، ۲۸/۳۰۰).

معمولاً با فرارسیدن فصل برداشت، کار را رها می‌کردند و به روستا برمی‌گشتند و شرکت را به دردسر دچار می‌کردند (BP: 78723, Geo. B. Reynolds. Ahvaz, 27th June 1906). پس از کشف نفت در ۱۹۰۸م و فوران چاه شماره یک در مسجدسلیمان و نیز پس از تصمیم شرکت بر انتقال نفت از مسجدسلیمان به اسکله‌های ساخته‌شده در بندر آبادان و به‌دنبال آن تأسیس پالایشگاه نفت در اراضی بریم، به کارگران بیشتری نیاز بود و از این زمان تعداد کارگران ایرانی صنعت نفت افزایش یافت. در سال ۱۹۱۱م تعداد این کارگران به ۲ هزار نفر رسیده بود. البته هم‌چنان شمار زیادی از کارگران متخصص و فنی، ملیت هندی و اروپایی داشتند و شرکت نفت در پاسخ به اعتراض کمیسر نفت دربارهٔ استخدام اتباع خارجی برخلاف مادهٔ دوازده قرارداد داری، بر نداشتن مهارت کافی کارگران ایرانی و تعهد نداشتن آن‌ها به ادامهٔ کار تأکید می‌کرد (ساکما، ۲۴۰/۷۳۵۷۳). با این حال، در میان کارگران نیمه‌ماهر خارجی، تعدادی کارگر نیمه‌ماهر ایرانی نیز استخدام شده بودند (ساکما، ۲۴۰/۱۴۷۸۳)؛ به‌نحوی که در سال ۱۹۱۱م ۷۹ کارگر ایرانی به نجاری، آهن‌گری، تعمیر ابزار و معماری در شرکت نفت مشغول بودند (Lockhart, 1938, VI, p172).

پس از این تاریخ، با افزایش شدید استخدام نیروی کار در شرکت نفت و سیل مهاجرت به مناطق نفتی روبه‌رو هستیم. این استقبال از کار در صنعت نفت از سویی تحت تأثیر افزایش دستمزد و ارائهٔ خدمات درمانی رایگان به مستخدمین صنعت نفت و از سویی دیگر به سبب رشد بیکاری و قحطی و گرسنگی فراگیر در سراسر کشور بود که با آغاز جنگ جهانی اول و ورود سربازان بیگانه به کشور ابعاد گسترده‌ای یافته بود. اکنون کارگران فقط به عشایر بختیاری و روستاییان مناطق اطراف حوزه‌های نفتی محدود نبودند. کارگران سال‌های ۱۹۱۱م تا ۱۹۱۴م افرادی بودند که به‌تنهایی یا با خانواده از اصفهان، کردستان، خراسان و ایالات شمال کشور و دیگر نقاط به خوزستان مهاجرت می‌کردند؛ بنابراین، سیاست مدیران صنعت نفت تغییر کرد و اداره‌ای به نام «ادارهٔ کار» مسئولیت استخدام، آموزش کار، اعمال مقررات و پرداخت دستمزد به کارگران را به‌عهده گرفت (Lockhart, 1938, VI, p172).

در سال‌های جنگ جهانی اول یعنی ۱۹۱۴م تا ۱۹۱۸م به‌دلیل نیاز انگلستان به نفت، صنعت نفت رشدی انفجاری را تجربه کرد و با افزایش تعداد کارگر ماهر و غیرماهر و گسترش تأسیسات همراه بود. براساس داده‌های به‌دست‌آمده از منابع آن دوره و برخی پژوهش‌ها، در حداثی سال‌های ۱۹۱۱ تا ۱۹۲۸ میلادی تعداد کارگران ایرانی بیش از ده‌برابر شد و از حدود دو هزار نفر به تقریباً بیست‌ویک‌هزار نفر رسید (Ferrier, 1982, p659)؛ (ساکما: ۲۴۰/۷۳۵۷۳؛ ۲۴۰/۴۰۶۳؛ ۲۴۰/۴۰۰۵؛ ۲۴۰/۵۷۷۷۳). برای درک ابعاد

این موضوع مقایسه زیر راهگشا خواهد بود. مطابق آمار، در سال ۱۹۲۵ مجموع کارکنان خارجی و داخلی صنعت نفت ۲۷,۱۶۳ نفر بوده است (Ferrier, 1982, p659). این در حالی است که در همان سال مجموع استادکاران، کارگران ماهر و شاگردان همه صنایع و خدمات و کشاورزی در تهران ۱۵,۹۸۲ نفر بوده است (فلور، ۱۳۷۱، ص ۲۴).

بدین ترتیب، به تدریج طی چند سال شرکت نفت انگلیس و ایران، به بزرگ‌ترین کارفرمای ایران تبدیل شد. با افزایش تعداد کارگران، مشکلات کارگری و موضوع استخدام و مقررات کار، کنترل بهداشت و خدمات درمانی، نظارت بر امور کارگران و حتی پرداخت دستمزد و مزایا پیچیدگی خاصی به خود گرفت. به‌ویژه اینکه مستخدمین صنعت نفت از ملیت‌های مختلف بودند و مبنای پولی که به‌عنوان دستمزد می‌گرفتند (ریال، دلار، روپیه) نیز با یکدیگر متفاوت بود (ساکما، ۲۹۳/۳۲۶۷۴). در این میان، حوادث ناشی از کار و نبود مقررات حمایتی مهم‌ترین مسئله‌ای بود که اعتراض گاه‌وبیگاه کارگران ایرانی را برمی‌انگیخت.

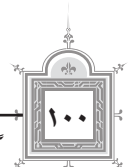
کارگران صنعت نفت به دلیل سختی کار، ویژگی‌های آب‌وهوایی خوزستان و هم‌نشینی با مهاجرانی از ملیت‌ها و سرزمین‌های مختلف در معرض بیماری‌ها و صدمات گوناگون بودند. بیماری‌هایی همچون مالاریا، تراخم، امراض روده‌ای و سل از جمله بیماری‌های بومی و منطقه‌ای بود که ساکنان قدیم و جدید مناطق نفتی را درگیر می‌کرد و بسیاری را به مرگ می‌کشاند (فلور، ۱۴۰۰، ص ۲۴۵). هم‌چنین بیماری‌هایی همچون وبا و طاعون و آنفلوآنزای اسپانیایی در سال‌های پیش از جنگ جهانی و سال‌های جنگ به دلیل حضور و رفت‌وآمد سربازان بیگانه در جنوب و بندرهای خلیج فارس موجب اتلاف هزینه و مرگ بسیاری از مردم شد (معتقدی، ۱۴۰۰، ص ۲۷۷). افزون‌بر این بیماری‌ها، مشکلاتی نیز به‌طور غیرمستقیم با نوع کار کارگران یا حضور آنان در مناطق و حوزه‌های نفتی مرتبط می‌شد که از جمله آن‌ها می‌توان به تأثیر گازهای متصاعدشده از چاه‌های نفت بر ریه و مجاری تنفسی ایشان، یا گرم‌زدگی کارگران و خانواده‌هایشان در فصل‌های گرم سال اشاره کرد که گاه موجب سوختگی و حتی مرگ افراد می‌شد. بعضی صدمات نیز به کار در کارگاه‌ها و تأسیسات نفتی مربوط می‌شد. بسیار پیش می‌آمد که کارگران در حین انجام کار به قطع عضو یا سوختگی در اثر آتش‌گرفتن منابع یا چاه‌ها دچار می‌شدند. کورشدن در اثر انفجار و دیگر جراحات‌ها که اغلب در حین انجام کار رخ می‌داد، از این دست صدمات به‌شمار می‌آمد. شکستگی و قطع عضو در اثر برخورد ابزارآلات سنگین حفاری و لوله‌های عظیم انتقال نفت از جمله صدماتی بود که در هنگام کار گذاشتن لوله‌های نفت بسیار معمول بود (BP: 78737, August 3rd 1908; BP: 78737, Sept 4th 1908). فروریختن سقف و

دیوار خانه‌های کارگری که شتابزده و بدون رعایت معیارهای ایمنی ساخته شده بودند نیز باعث می‌شد کارگران در زیر آوار گرفتار شوند و به شکستگی استخوان و آسیب‌های تنفسی دچار شوند (BP: 78737, November 2th 1908). بیماری‌ها و التهابات چشمی نیز درحین انجام کار در مناطق و چاه‌های نفت برای کارگران و به‌ویژه حفاران پیش می‌آمد (BP: 78737, August 3rd 1908). کارگرانی که در اثر گازهای متصاعد از چاه‌های نفت بینایی خود را ازدست می‌دادند کم نبودند؛ شاهد این مدعا شکایات کارگرانی است که تا سال‌ها بعد پیگیر حقوق از کارافتادگی به‌علت ازدست‌دادن بینایی خود بودند (ساکما، ۲۹۰/۲۴۶۵). در ابتدای کار، شرکت نفت انگلیس و ایران با ارائه خدمات بهداشتی و درمانی به مردم بومی و متقاضیان کار در شرکت نفت، به دنبال جلب توجه و همکاری آنان با اروپائیان و دیگر کارکنان مهاجر خارجی بود؛ ولی در ادامه به دلیل افزایش نیروی کار در شرکت و خطر آفرینی نوع کار، ضرورت وجود مراکز درمانی کاملاً روشن شد. تا پیش از این تاریخ، نه این همه نیروی انسانی در منطقه خوزستان یک جا جمع شده بودند و نه این همه خطرات و آسیب دیدگی در میان مردم منطقه‌ای معمول بود. مجموع این حوادث، اتخاذ تدابیری را برای محافظت و درمان نیروی کار ایرانی ضروری ساخته بود. به شرحی که در ادامه خواهد آمد، در بستر این حوادث و اعتراض به آنها بود که شرایط کارگران ایرانی در شرکت نفت تغییر کرد.

۳. کارگران صنعت نفت در پی دستیابی به حقوق کار

مدیران شرکت نفت از همان روزهای آغازین، با سکنه و اهالی بومی مناطق نفتی و کارگران تازه‌استخدام شده در صنعت نفت مشکلات و درگیری‌هایی پیدا کردند. این مشکلات معمولاً با برخوردهای دوستانه، تطمیع و حتی گاه تهدید برطرف می‌شد (ویلسن، ۱۳۶۳، ص ۴۸)؛ ولی همیشه اوضاع به این ترتیب نبود. برای نمونه، در سال ۱۹۱۴م/۱۲۹۳ش به دنبال کشته شدن دو کارگر ایرانی در اثر حوادث ناشی از کار، همکارانشان از شرکت نفت خواستند که از خانواده کشته شدگان حمایت کند و برای حفظ جان کارگران اقدام‌های احتیاطی معمول دارد. شرکت نفت از پذیرش خواسته‌های کارگران خودداری کرد و کارگران به سکونت‌گاه‌های کارمندان انگلیسی صنعت نفت سنگ‌پرانی کردند. کارهای صنعت نفت در آبادان تعطیل شد و مدیران شرکت نفت برای حل موضوع، به ناچار از شیخ خزعل حاکم خوزستان یاری خواستند (فلور، ۱۳۷۱، ص ۴۳). این اعتراض‌ها در سال‌های بعد به تدریج شدت و حدت بیشتری یافت. در چهاردهم سرطان (تیر) ۱۳۰۰ش/۱۹۲۱م بیش از هزار و چهارصد تن (کارگر

نیمه‌ماهر) و کولی (کارگر ساده) در کارگزاری خوزستان در محمره متظلم شدند. علت اصلی اعتراض کارگران ایرانی، کاهش دستمزد و تعلل در پرداخت مطالبات ۲۸ روز کاری آن‌ها بود. طرح چنین مطالباتی موجب حبس و کتک خوردن ایشان و توقیف رهبران آن از سوی مأمورین حکومتی شده بود؛ باقی شاکیان نیز پس از تنبیه و کتک رها شدند. کارگزار خوزستان برای حل اختلاف پیش آمده، علاوه بر ارسال گزارش‌های مکرر برای وزارت امور خارجه با مدیران شرکت نفت و کنسولگری انگلیس نیز مذاکره کرد. در نهایت رهبران شورش آزاد شدند؛ ولی شرکت نفت راضی نشد حقوق معوقه کارگران را پرداخت کند. حکومت خوزستان از سوی وزارت داخله تحت فشار قرار گرفت تا به موضوع رسیدگی کند و اسباب آرامش و رضایت کارگران ایرانی را فراهم کند. وزارت داخله به نایب‌الحکومه خوزستان به علت حبس و شکنجه کردن کارگران معترض و همکاری با شرکت نفت تذکر داد (ساکما، ۲۹۳/۵۸۹۲). با وجود این موضوع، احتمال اینکه دولت ایران در این سال اقدامی جدی در حمایت از کارگران ایرانی معترض انجام داده باشد ضعیف به نظر می‌رسد و آنچه مسلم است اینکه تا سال ۱۹۲۱م/۱۳۰۰ش نظامات و قوانین حمایتی برای کارگران صنعت نفت وجود نداشته است.

در تاریخ ۳ اوت ۱۹۲۴/۱۲ اسد (مرداد) ۱۳۰۳ گزارش بی‌سیم (راديو) مسکو نشان از وقوع اعتصاب دیگری در مناطق نفتی داشت. بر طبق این گزارش: «در دهم ژوئیه به واسطه تقلیل مزد عملیات، اعتصابی در آبادان اعلام شد؛ لیکن پیشرفتی ننمود» (لورین، ۱۳۶۳، ص ۲۲۴). برای فهم بهتر ماجرا باید به راپورتهای توجیهی که در تاریخ ۲۵ سرطان (تیر) ۱۳۰۳ از کارگزار خوزستان به وزارت خارجه ارسال شده بود. در آن گزارش شرح مفصلی از تنگدستی و فلاکت کارگران ایرانی در مناطق نفتی و ناهمخوانی درآمد آنان با هزینه‌های جاری داده شده بود. شیخ خزعل خرید و فروش مواد غذایی خوزستان را به انحصار خود گرفته بود و آن را به افراد مورد اعتماد خود به کنترات واگذار کرده بود. دولت هیچ نظارتی بر تعیین قیمت ارزاق و خرید و فروش مواد خوراکی در مناطق نفتی نداشت و ساکنان آن مناطق که روز به روز بر تعدادشان افزوده می‌شد از افزایش نا عادلانه قیمت‌ها در رنج بودند. از سوی دیگر ارزش سهام کمپانی نفت در بازار جهانی کاهش یافته بود و رؤسای شرکت نفت تحت فشار بودند تا برای خوشامد سهامداران کمپانی هزینه‌های شرکت را پایین بیاورند. مشکل دیگری که پیش آمده بود این بود که چاه‌ها در گناوه، اراضی پشت‌کوه، مامتین، دشت قیر و شاردین به نفت نرسیده بودند و کارگران آن حوزه‌ها نیز به آبادان سرریز شده بودند. اکنون کارگران در موقعیت بدتری قرار گرفته بودند؛ چون کارگران بیکار شده نیز به سیل کارگران مهاجر تازه‌وارد و جویای کار افزوده شده بودند و شرکت نفت بر

سر کاستن از دستمزدها در موقعیت برتر چانه‌زنی قرار گرفته بود (ساکما، ۱۴۶۵۱/۲۴۰). آنچه در گزارش کارگزار بیش از همه مورد تأکید قرار گرفته بود، واهمه کاهش دستمزد کارگران روزمزد و ناتوانی آنها از خرید مایحتاج روزانه با قیمت ناعادلانه کنتراحت‌چی‌های شیخ‌خزعل بود. باین حال، رئیس کمپانی نفت انگلیس و ایران بر این باور بود که دستمزد و مزایای معاش کارگران آبادان بسیار بیش از کارگران نفت در مسجد سلیمان است و با کاستن از دستمزد کارگران آبادان همه کارگران در موقعیتی یکسان و عادلانه قرار می‌گیرند و شرکت نفت بابت کارگران اخراج‌شده و فقر و تنگدستی کارگران یا هزینه‌های ارزاق در آبادان تعهدی ندارد. از آن‌جاکه تعداد کارگران جویای کار فراوان بود، شرکت می‌توانست متقاضیان مشتاق را بلافاصله جایگزین کارگران ناراضی کند. افزون‌بر گرسنگی، «گرما، امراض مختلف، کثافت و حوادث آتش» شرح حالی بود که کارگزار خوزستان درباره زندگی کارگران ایرانی نفت در گزارش خود نوشته بود (ساکما، ۱۴۶۵۱/۲۴۰).

در ۲۰ خرداد ۱۳۰۳/۱۰ ژوئن ۱۹۲۴ و فقط چند روز پس از ارسال راپورت یادشده، رئیس مجلس شورای ملی در نامه‌ای به وزیر فواید عامه و فلاح و تجارت از بدرفتاری کمپانی با کارگران ایرانی شکایت کرد و از آن وزارت خواست تا به دو موضوع یعنی کاهش دستمزد کارگران نفت، و امور بهداشتی و تأمین بیمارستان و خدمات درمانی مناسب برای آنها رسیدگی کند و نتیجه را به مجلس اعلام کند. وزارت فلاح و تجارت و فواید عامه با اشاره به ناآرامی‌ها و شکایات کارگران و بررسی‌های انجام‌شده توسط مأمور هیئت دولت در سال ۱۳۰۲/۱۹۲۴، به اعتراض ریاست مجلس شورای ملی چنین پاسخ داد که کمپانی از ادامه خدمت کارگران ایرانی اطمینان خاطر ندارد و هم‌چنین مهارت فنی آنان در کار را هم قابل قبول نمی‌داند؛ بنابراین حاضر نیست حقوق ایشان را افزایش دهد. کارگران روزمزد از سه ریال دستمزد روزانه و مزایای آب آشامیدنی و مسکن و خدمات درمانی رایگان برخوردار بودند که به نظر شرکت شرایط مناسبی برای کارگران ساده بود (ساکما، ۱۴۶۵۱/۲۴۰).

باید توجه داشت که آگاهی سیاسی کارگران در سال‌های پس از مشروطه و به‌ویژه در روزگار پس از جنگ افزایش یافته بود و صدای آنها به این آسانی خاموش‌شدنی نبود. با تأثیرپذیری از فعالیت‌های احزاب سیاسی زمینه رشد و آگاهی برای عموم مردم ایجاد شده بود و در این میان، طبقات فرودست نیز به تدریج با حقوق خود آشنا می‌شدند. شاهد این مدعا نامه‌ای بود که جمعیت اجتماعیون مستقل در تاریخ ۲۶ شوال ۱۳۴۲ ق/۱۰ جوزا (خرداد) ۳۱/۱۳۰۳ م به ریاست وزرا نوشت. احتمالاً این نامه که دقیقاً درباره حقوق کارگران و به‌ویژه کارگران صنعت نفت بود با ماجرای اعتراضات کارگران مناطق

نفی در خرداد ۱۳۰۳ ارتباط داشته‌است؛ زیرا علاوه بر نزدیکی زمانی به تاریخ اعتراضات یادشده، به مشکلات بهداشتی و خدمات درمانی و بیماری‌های کارگران در خوزستان نیز اشاره می‌کند و با تأکید بر لزوم رعایت حقوق کارگران در واگذاری امتیازات به کشورهای خارجی می‌نویسد: «مسجد سلیمان و عبادان که بایستی نگین حوزه ثروت و سعادت ملت ایران به‌شمار رود محل رنج و محنت هزاران نفوس گردیده‌است و به‌واسطه عدم رعایت نکات فوق امراض مهلکه هیچ‌زمان آن‌جا را ترک نمی‌نماید». در این نامه پیشنهادهایی در پنج بند برای رعایت در امتیازنامه‌های آینده نفتی ارائه شده بود: ۱- در ابتدای هر سال حداقل مزد و حداکثر کار روزانه کارگران را هیئتی مرکب از نمایندگان دولت و کمپانی معین کند. ۲- تعطیلی یک روز در هفته با استفاده از اجرت آن روز برای عموم کارگران و مستخدمین کمپانی. ۳- در صورتی که به کارگری در ضمن شغل محوله صدمه جسمانی وارد شود یا کارگر تلف شود، کمپانی ملزم باشد که به‌مناسبت اهمیت آن صدمه غرامت معینی به آن کارگر یا فامیل او بپردازد و هم‌چنین کارگرانی که مدت معین طولانی در مؤسسات کمپانی خدمت کرده‌اند حق حقوق تقاعد دارند و کمپانی ملزم باشد که صندوق تقاعد منصفانه‌ای برای این مقصود تأسیس کند. ۴- کمپانی در عموم مؤسسات خود راجع به حفظ‌الصحة کارگران تابع قوانین و نظامات صحی دولت خواهد بود و ملزم باشد تسهیلات لازمه را برای ترتیب منازل و مایحتاج اولیه ارزان برای کارگران منظور بدارد و درمان و معالجه کارگران به‌صورت مجانی به‌عهده کمپانی باشد. ۵. برای رفع اختلافات حاصله بین کارگران و کمپانی محکمه‌ای تشکیل می‌شود از دو نفر نمایندگان کارگران و دو نفر نماینده کمپانی و یک نفر نماینده دولت و تصمیمات این محکمه برای طرفین واجب‌الاجرا باشد (ساکما، ۱۴۶۵۱/۲۴۰).

این پیشنهادها چکیده قانون کاری بود که بیست‌وپنج سال بعد، در سال ۱۳۲۸ به‌تصویب مجلس رسید. افزون بر حداقل دستمزد و تعیین ساعت کار و حقوق روز تعطیل، بر لزوم بیمه کارگری و صندوق تقاعد و پرداخت خسارات حین انجام کار هم در این سند به‌روشنی تأکید شده‌است. از آن‌جاکه در حاشیه این سند خطاب به دایره معادن دستور داده شده‌است که از این پیشنهادها استفاده کنند، می‌توان دریافت که هم‌چنان تا این تاریخ نه در صنعت نفت و نه در وزارت فواید عامه و فلاحت و تجارت گفت‌وگویی از برقراری صندوق احتیاط و صندوق تقاعد در نظامات کارخانه‌جات و مقررات کارگری در میان نبوده‌است.

در ادامه در تاریخ ۳ سرطان (تیر) ۱۳۰۳/۲۴ ژوئن ۱۹۲۴ کمپانی نفت در زمینه اعتراض وزارت تجارت و فلاحت و فواید عامه و ریاست مجلس شورای ملی در بدرفتاری با کارگران صنعت نفت و کیفیت نامناسب خدمات درمانی ارائه‌شده به کارگران، پاسخی

مشروح ارسال کرد. شرکت نفت در پاسخ به نارضایتی کارگران مناطق نفتی اعلام کرد که در حال حاضر کارگران و کارکنان صنعت نفت نسبت به دیگر کارگران ایرانی در بهترین وضعیت هستند. مدیر شرکت نفت ناکافی بودن حقوق و بقیه دستمزدها را نیز قابل قبول ندانست؛ چون دستمزد کارگران روزمزد تقریباً برابر حقوق بقیه کارگران روزمزد در سایر نقاط بود و دستمزد کارکنان ماهر و فنی هم در سال‌های پیش از آن از ماهانه ۶ تومان به ۱۰ تومان افزایش یافته بود. او هم چنین مشکلات مسکن و گرانی و مالیات و دیگر شکایات مردم را نیز به خوانین و شیخ‌خزعل مربوط دانست (BP: 72187, 2th June 1924).

باتوجه به بی‌نتیجه بودن مکاتبات و گفت‌وگوهای میان دولت ایران و رؤسای کمپانی نفت در زمینه توقف کاهش دستمزدها و دیگر خواسته‌های کارگری، رادیو (بی‌سیم) مسکو وقوع اعتصاب کارگران صنعت نفت در تاریخ ۱۹ سرطان (تیر) ۱۳۰۳/۱۰ ژوئیه ۱۹۲۴ ر گزارش کرد (لورین، ۱۳۶۳، ص ۲۴۴). این اعتصاب اگرچه به ظاهر ناموفق بود، ولی مقدمه‌ای شد تا در دو ماه بعد وزارت مالیه و وزارت فواید عامه و فلاح و تجارت با همراهی نمایندگان وزارت امور خارجه و وزارت عدلیه کمیسیونی ترتیب دهند و قوانین و نظامات لازم برای حفظ حقوق عملیات را تدوین کنند. به روشنی در دستور کار این کمیسیون مطرح شده بود که «عده عملیات کارخانه‌های نفت جنوب روزه‌روز در تزاید [است] و نظر به فقدان قوانین و نظامات لازمه برای جلوگیری از تعدیات کارفرمایان، هرروزه اجحافات به عملیات ایرانی شده و مخصوصاً در مواقع پیشامد حوادث غیرمترقبه هم آن‌طور که شاید و باید جبران حوادث مزبور به عمل نمی‌آید» (ساکما، ۲۴۰/۱۴۶۵۱). در صورت جلسه سالیانه ۱۹۲۶م شرکت نفت انگلیس و ایران در شرح صورت حساب شرکت نفت از «حساب تقاعد و بیمه مستخدمین شرکت» به عنوان یکی از هزینه‌های ضروری یاد می‌شود که قریب سیصد و هشتاد هزار لیره (۳۸۰,۰۰۰) به هزینه‌های شرکت افزوده است و از آن به عنوان «مبلغ هنگفتی که تا اندازه‌ای اسباب زحمت ما را فراهم کرده است» یاد می‌شود (ساکما، ۲۴۰/۴۰۶۳). به این ترتیب آنچه مسلم است اینکه شرکت نفت در سال ۱۳۰۵ ش ۱۹۲۶م مجاب شد تا برای کارگران صنعت نفت صندوق بیمه و احتیاط برقرار کند. به نظر می‌رسد ماحصل این فعالیت‌ها یعنی اعتراضات کارگران و گفت‌وگوهای دولت با شرکت نفت، تدوین آیین‌نامه‌ای بوده است با عنوان «نظامات مربوط به استخدام در شرکت سهامی نفت انگلیس و ایران» که به شرحی که در زیر می‌آید، در قالب سازوکار صندوق‌های احتیاط به ارائه برخی خدمات اجتماعی به عملیات ایرانی شرکت نفت پرداخت.

۴. نظام‌نامه استخدام در شرکت نفت انگلیس و ایران

در آستانه مشروطیت، هنوز صنعت مدرن در ایران ریشه ندوانده بود و در برخی پیشه‌های سنتی همچون نجاری و بنایی و عملگی، وضعیت کارگران و حوادث ناشی از کار به‌شکلی بود که گاهی اجرت کارگران به پول خونشان تبدیل می‌شد. در چنین شرایطی برخورد با مدنیت غربی، تنها به تحول در مفاهیم کلان نینجامید و مفاهیم تازه‌ای همچون قانون کار و بیمه‌های اجتماعی نیز به بخشی از برنامه‌های متجددین ایرانی تبدیل شد (بی‌نا، ۱۳۹۹، صص ۳۳۹-۳۴۰). براین اساس، از انقلاب مشروطه به‌بعد کارگران به‌تدریج متشکل شدند و اتحادیه‌های کارگری تشکیل دادند و برای دستیابی به حقوق خویش مبارزه کردند. یکی از هدف‌های آن‌ها تصویب و اجرای قانون کار بود تا از طریق آن بتوانند روابط کارگر و کارفرما و همچنین روابط هر یک از آن‌ها از نظر کار با دولت را معین و قانونمند کنند و کارگر ایرانی را به شهروندی دارای حقوق مدنی تبدیل کنند (خسروپناه، ۱۴۰۲، صص ۱۰۰-۱۰۱). به‌دنبال چنین تلاش‌هایی، در سال‌های پس‌از مشروطه برخی از نظام‌نامه‌ها به‌تصویب رسیدند که از جمله آن‌ها می‌توان به نظام‌نامه حمایت از حقوق کارگران در سال ۱۲۹۷ ش/۱۹۱۸ م، اشاره کرد که در پی اعتراض کارگران چاپ‌خانه‌ها تدوین شد. این نظام‌نامه، حاصل کمیسیونی مشترک میان نمایندگان دولت، کارگران و مدیران چاپ‌خانه‌ها بود و در ۲۵ ماده، به مسائلی چون تعیین حداقل و حداکثر دستمزد، پرداخت پانزده‌روزه حقوق و محدودیت هشت‌ساعته کار می‌پرداخت. هرچند دامنه اجرایی آن به چاپ‌خانه‌ها محدود بود و مدت اعتبارش روشن نبود، ولی گامی ابتدایی در سامان‌دهی رابطه کارگر و کارفرما به‌شمار می‌رفت (ساکما، ۲۷۸۱-۲۹۷). به‌هرحال، با نظام‌نامه استخدام در شرکت نفت انگلیس و ایران بود که مسئله کارگری در ایران ابعاد گسترده‌تری یافت و تعداد بیشتری از کارگران ایرانی مشمول مقررات حداقلی در حوزه تأمین اجتماعی شدند.

نظام‌نامه استخدام کارگران ایرانی در شرکت نفت انگلیس و ایران سند مهمی است از تاریخ اجتماعی آن دوره که مغفول مانده‌است. این آیین‌نامه که بر مبنای اسناد به‌جای مانده، در دهه‌های ۱۳۰۰ و ۱۳۱۰ در شرکت نفت اجرا می‌شده‌است، مشتمل بر ده ماده بود که به برخی مواد مهم آن در زیر اشاره می‌شود:

- برطبق ماده اول کارگرانی که از طرف شرکت استخدام می‌شدند به سه دسته تقسیم می‌شدند: الف- صاحبان حرفه یا صنعتگران؛ ب- کارگران ماهر؛ ج- کارگران غیرماهر.

• مادهٔ دوم شرایط کار (ساعات کار، تعطیلات، اضافه‌کار، سن شروع به خدمت، و مزد) را مشخص می‌کند. برطبق این ماده (الف) - ساعات کار معمولی شرکت ۸ ساعت بود و کار کشیک عبارت بود از عملیات مدام شبانه‌روزی در کارخانه که به سه کشیک ۸ ساعته تقسیم می‌شد. (ب) - تعطیلات: ایام تعطیل جمعاً ۱۲ روز در سال با استفاده از حقوق بود و در هر هفته هم یک روز و نصفی به تعطیل و استراحت تخصیص داده شده بود. کار کشیک در تمام ایام هفته مداومت داشت و برای کارگرانی که در کشیک کار می‌کردند ترتیبات مخصوصی داده می‌شد. (ج) - اضافه‌کار: اضافه‌کار عبارت از اوقاتی بود که شخص اضافه بر ساعات کار می‌کرد و طرز پرداخت حقوق آن از این قرار بود: یک نفر کارگر، حقوق یک روز تمام را برای یک روز کار و حقوق یک روز دیگر را برای هر روزی که اضافه کار کرده‌است دریافت می‌کرد و یا قسمتی از حقوق روز برای قسمتی از روزی که اضافه کار کرده‌است به او داده می‌شد. به این ترتیب کارگری که در یک روز ۱۲ ساعت کار می‌کرد یک روز و نیم حقوق داشت و کارگری که در روز تعطیل با استفاده از حقوق کار می‌کرد حقوق دو روز را دریافت می‌کرد. (د) - سن شروع به خدمت: اطفالی که سنشان از ۱۴ سال کمتر بود فقط در کارهای کم‌زحمت استخدام می‌شدند و به آنها اجازه داده نمی‌شد که کارهای یدی را انجام دهند. (ه) - مزد: مزد کارگران از روی نرخ روزانه معین می‌شد و حقوق کارگران هر پانزده روز یک‌مرتبه پرداخت می‌شد.

• مادهٔ سوم به ترفیع مربوط می‌شد. ترفیع برای کارگران قسمت (الف) و (ب) به وسیلهٔ امتحان به عمل می‌آمد و کارگری که واجد شرایط رتبهٔ دیگری بود حقوق همان رتبه را دریافت می‌کرد. ترفیع برای کارگران غیر ماهر با رعایت سنوات خدمت و طرز رفتار و جدیت آنها در کار به عمل می‌آمد (ساکما، ۲-۱-۲۳۵۹-۲۴۰).

• مهم‌ترین ماده در رابطه با بحث حاضر به مادهٔ چهارم و موضوع پرداخت غرامت به حوادث ناشی از کار در قالب سازوکار صندوق‌های احتیاط بازمی‌گشت. این ماده «پرداخت تعویض نقدی برای صدمات وارده و مرگ که در حین انجام وظیفه رخ می‌دهد» نام داشت. برطبق این ماده: (۱) در صورتی که صدمهٔ وارده به مرگ منجر شود، (الف) - ۳۰ ماه حقوق درمورد شخص بالغ پرداخت می‌شد و حداکثر این مبلغ از ۷۵۰۰ قران تجاوز نمی‌کرد. (ب) - درمورد شخص نابالغ شش ماه حقوق پرداخت می‌شد. (۲) در صورتی که صدمهٔ وارده به از کارافتادن دائمی شخص منجر می‌شد: (الف) - ۴۲ ماه حقوق درمورد شخص بالغ پرداخت می‌شد و حداکثر این مبلغ از ۱۰'۰۰۰ قران تجاوز

نمی‌کرد. (ب) - ۸۴ ماه حقوق درمورد شخص نابالغ پرداخت می‌شد و حداکثر این مبلغ از ۷۵۰۰۰ قران تجاوز نمی‌کرد. (۳) در صورتی که صدمه وارده به معیوب شدن دائمی قسمتی از اعضای بدن منجر می‌شد: (الف) - در قبال هریک از صدمات مصرحه در جدول زیر که موجب از کار افتادگی یا ناتوانی دائمی یکی از اعضای بدن می‌شد، با توجه به کارایی یا ارزش عضو از دست رفته غرامتی بر اساس میزان درج شده در همان جدول پرداخت می‌شد. (ب) - در مورد هریک از صدمات وارده غیر مصرحه در جدول ذیل مبلغ وجهی متناسب و مقتضی با قیمت و ارزش حقیقی عضو از بین رفته پرداخت می‌شد. تشخیص این تناسب بر حسب تصدیق یکی از اطباء شرکت بود. در صورتی که صدمه وارده به معیوب شدن بیش از یک عضو از اعضای بدن منجر می‌شد، جبران نقدی [ای] که در این مورد تعلق می‌گرفت عبارت از مجموع مبالغی بود که برای هر عضو ناقص پرداخته می‌شد؛ ولی در هر حال نباید از مبلغی که در مورد صدمه وارده که به از کار افتادن دائمی شخص منجر می‌شد تجاوز می‌کرد. (۴) در صورتی که صدمه وارده به ناتوانی موقتی منجر می‌شد برای مدتی که شخص در مریض خانه و یا تحت معالجه بود کلیه حقوق و برای مدت نقاهت تا وقتی که کاملاً سلامتی او برقرار می‌شد نصف حقوق پرداخت می‌شد یا اینکه مطابق فقرات ۱ و ۲ و ۳ از حقوق مندرجه در آنها استفاده می‌شد. پرداخت وجه در این موارد فقط در مقابل ارائه تصدیق مأمورین طبی شرکت به عمل می‌آمد. در اینجا مقصود از شخص بالغ کسی بود که سن او بیش از ۱۵ سال و شخص نابالغ کسی بود که کمتر از ۱۵ سال داشت. (۵) جبران نقدی در مورد صدماتی که به کارگر وارد می‌شد و مستقیماً ناشی از موارد ذیل بود پرداخت نمی‌شد: الف - در صورتی که کارگر در موقع حادثه وارده به او در تحت تأثیر مشروبات الکلی و ادویه مخدره بود؛ ب - در صورتی که کارگر عمداً احکام و قواعدی را که مخصوصاً برای حفاظت او صادر یا وضع شده [بود] مراعات نمی‌کرد؛ ج - در صورتی که کارگر عالماً و عامداً وسایل و وسایطی که برای حفظ او تعبیه شده [بود] مراعات ننموده و عمداً وسایل مزبور را از جای خود تغییر داده و یا از آن غفلت می‌کرد (ساکما، ۲-۱-۲۳۵۹/۱-۲۴۰).

میزان فقدان استفاده از عضو	صدمه وارده
۷۰ درصد	فقدان دست راست از آرنج به بالا
۶۰ درصد	فقدان دست چپ از آرنج به بالا
۶۰ درصد	فقدان دست راست از آرنج به پایین

میزان فقدان استفاده از عضو	صدمه وارده
۶۰ درصد	فقدان دست چپ از آرنج به پایین
۶۰ درصد	فقدان پا از زانو به بالا
۶۰ درصد	فقدان پا از زانو به پایین
۶۰ درصد	ازکارافتادن کلیه قوه سامعه
۳۰ درصد	فقدان یک چشم
۲۵ درصد	فقدان شصت دست
۲۰ درصد	فقدان تمام انگشت های یک پا
۱۰ درصد	فقدان یک بند انگشت شصت دست
۱۰ درصد	فقدان انگشت سبابه
۱۰ درصد	فقدان شصت پا
۵ درصد	فقدان هر انگشت دست غیر از انگشت سبابه

ادامه جدول ۱

صورت صدمات منجر به ناقص شدن دائمی
قسمتی از بدن
در نظامات استخدام شرکت نفت انگلیس
و ایران
(منبع: ساکها، ۴-۲۳۵۹/۲۴۰۰)

• ماده پنجم به «تقاعد و انعامی که در قبال خدمات طولانی و حسن خدمت منظور می شود» مربوط می شد. در اینجا چند قید وجود داشت. (۱) به طور کلی ۲۰ سال خدمت حداقل مدتی بود که کارگر را مستحق دریافت انعام می کرد. کارگرانی که ۲۰ سال خدمت در شرکت را تمام کرده [بودند] و یا به خدمات آنها به واسطه کسالت یا ضعف مزاج خاتمه داده می شد و یا اینکه در نتیجه تجدید تشکیلات و یا علل دیگر به خدمات آنها احتیاجی نبود، بر حسب صلاح دید شرکت مبلغی به رسم انعام دریافت می کردند. مبلغ مذکور یا یک دفعه و یا در صورتی که شرکت صلاح می دانست، به اقساط و در مواقع معین به موجب میزان مذکور در زیر به آنها پرداخت می شد: الف- در صورتی که کارگر از عهده کار دیگر برمی آمد، یعنی قادر به این بود که بتواند به وسایل دیگر تحصیل معاش کند، مبلغی معادل با یک دوازدهم

حقوق ۱۲ ماه اخیرش ضرب در عدد سنوات خدمت دریافت می‌کرد. در صورتی که کارگر می‌توانست وسایل زندگی خود را از راه‌های کم‌زحمت تهیه کند و وجه فوق عبارت بود از عشر حقوق ۱۲ ماه اخیر او ضرب در تعداد سنوات خدمت. ج- در صورتی که کارگر به کلی قادر به انجام هیچ‌گونه شغلی نبود و وجه مزبور عبارت بود از ثمن [یک‌هشتم] حقوق ۱۲ ماه اخیرش ضرب در تعداد سنوات خدمت؛ البته، حداکثر انعامی که به موجب فقرات ۱ و ۲ [منظور الف و ب است] داده می‌شد از ۲۰۰۰۰ قران تجاوز نمی‌کرد (ساکما، ۵-۲۳۵۹/۴-۲۴۰).

• ماده ششم به صندوق تقاعد مربوط می‌شد. برطبق این ماده، صندوق تقاعد برای کارگران عالی‌رتبه‌تر شرکت بود. بدین ترتیب با توجه به اینکه اکثر کارگران ایرانی، کارگران ساده و غیرماهر بودند، از عضویت در صندوق تقاعد محروم می‌شدند.

• ماده هشتم در باب معالجه مستخدمین شرکت بود. برطبق این ماده، درمان عموم مستخدمین در مطب‌ها و مریض‌خانه‌های شرکت رایگان بود و مادامی که مستخدمین در مریض‌خانه مریض بودند و یا بنا بر تصدیق دکتر از کار غیبت می‌کردند حقوق تمام دریافت می‌کردند.

• ماده دهم به تعلیم شاگرد مربوط می‌شد که براساس آن طرح جامعی برای تعلیم و تربیت مستخدمین جوان در آبادان تهیه و اجرا می‌شد. طرح مزبور انواع کار را به اطفال می‌آموخت و برحسب کیفیت حرفه یا صنعت دوره تعلیم آن از ۲ الی ۵ سال طول می‌کشید. اطفال مزبور مادامی که تحت تعلیم بودند مزد دریافت می‌کردند و مجبور نبودند به کار خود در شرکت ادامه دهند (ساکما، ۶-۲۳۵۹/۵-۲۴۰).

البته طبیعی بود که این نظام‌نامه تمام خواسته‌های کارگران ایرانی را برآورده نمی‌کرد و آن‌ها خواستار تصویب قانون کاری بودند که جنبه حمایتی بیشتری داشته باشد. برای نمونه در اسفند ۱۳۰۵ تعدادی از کارگران نفت با عنوان «جمعیت کارگران نفت جنوب» عریضه‌ای به مجلس شورای ملی ارسال کردند و در آن خواهان موارد زیر شدند: رسیدگی به مناقشات بین افراد کارگر و کمپانی در حضور نمایندگان کارگران؛ تقلیل ساعت کار در تابستان به هفت ساعت؛ تعیین حداقل حقوق عمل‌جات؛ تهیه منازل برای کارگران؛ تهیه مریض‌خانه مخصوص؛ جلوگیری از کتک‌زدن کارگران؛ پرداخت حقوق ماهیانه در صورت ناتوان شدن از انجام کار؛ و پرداخت مقرری به وراثت کارگران فوت‌شده (آرشیو مجلس کما)، دوره ششم، کارت‌ن ۱۵، جزوه‌دان ۱۳/۱، پوشه ۷۵).

در ادامه این حکایت و باتوجه به ترتیب زمانی و تاریخ مکاتبات میان وزارت فواید عامه و فلاحت و تجارت و شرکت نفت، احتمالاً در تنظیم نظام‌نامه کارگران در سال ۱۳۰۶، از مقررات استخدامی شرکت نفت بهره گرفته شده باشد. نظام‌نامه کارگران (Labor-ers regulations) که در ۱۲ تیر ۱۳۰۶ ش برای بررسی و نظرخواهی، به صورت متحدالمال به وزارت خانه‌های مربوط فرستاده شد، شامل هفت فصل و ۷۹ ماده در شرایط استخدام و کار و از کارافتادگی کارگران بود. فصل اول در شرایط محیط کار؛ فصل دوم در حفظ‌الصحه و بهداشت کارگران؛ فصل سوم در اجرت کارگران؛ فصل چهارم در مفاد اجیرنامه‌ها و قرارداد کار؛ فصل پنجم سوانح حین کار؛ فصل ششم وظایف مفتشین کارخانه‌ها و کارگاه‌ها؛ فصل هفتم وظایف هیئت حاکمه در برابر کارگر و کارفرما؛ البته این نظام‌نامه هیچ‌گاه به مرحله اجرا نرسید (ساکما، ۶۱۷۸-۲۴۰).

به‌هر حال بررسی عرایض به‌جامانده از کارگران ایرانی نشان می‌دهد که آن‌ها در دریافت حقوق خود بر طبق این آیین‌نامه با سنگ‌اندازی‌های زیادی از طرف شرکت نفت مواجه می‌شدند و در بیشتر موارد شرکت نفت برنده دعوی حقوقی با کارگران می‌شد. ذکر چند مثال در این باره روشنگر خواهد بود. کارگری که در سال ۱۹۲۸/۱۳۰۷ در هنگام کار در مسجد سلیمان، مجروح شده بود و یک دست خود را از دست داده بود، پس از دریافت خسارت از کار اخراج شده بود (ساکما، ۲۸۷۹۲-۲۴۰). کارگری که در مهرماه ۱۹۳۳/۱۳۱۲ هنگام تخریب عمارتی در آبادان «تلف شده بود» به سرپیچی از دستورات متهم شده بود و مسئول مرگ خود معرفی شده بود و کارگر دیگری که در همان سال در اثر برخورد با کامیون شرکت نفت کشته شده بود متهم شده بود که «خود را جلوی ماشین پرتاب نموده و کاملاً خود مسئول حادثه بوده است».

در توضیح مرگ کارگر مکانیکی که تیرماه ۱۹۳۳/۱۳۱۲ در آبادان در اثر برق‌گرفتگی هنگام کار در گذشته بود نیز شرکت نفت به وزارت مالیه نوشت: «موقعی که مشغول بستن کلاف‌های سیم برق بوده آن‌ها را به طرف خود کشیده و در نتیجه جریان شدیدی از برق او را گرفته است» (ساکما، ۲۳۵۹-۲۴۰).

در سال ۱۹۳۸/۱۳۱۷ یک‌صد و شصت و دو نفر از کارگران شرکت نفت که از بندرعباس برای کار در پالایشگاه آبادان استخدام شده بودند نیز به وزارت دربار و وزارت دارایی شکایت کردند؛ زیرا با وجود قرارداد استخدام، شرکت نفت از پرداخت دستمزد اضافه‌کاری آنان سر باز زده بود (ساکما، ۴۴۲۹-۲۴۰).

ریشه این مسئله به این موضوع بازمی‌گشت که آن‌ها از حق تشکیل‌یابی محروم بودند و نظارت بر اجرای نظام‌نامه به‌طور کامل بر عهده خود شرکت نفت بود. با این حال نباید فراموش

کرد که همین حقوق حداقلی هم در دوره‌ای امکان‌پذیر شد که تجدد رایزنامه کاملاً به محاق نرفته بود و کارگران گاه‌وبیگاه فرصت اعتراض پیدا می‌کردند و از طرف دیگر دولت ایران در مواجهه با شرکتهای خارجی ناچار بود از حقوق عمل‌جات خود دفاع کند.

نکته آخر اینکه، همان‌طور که پیشتر هم به اشاره گفته شد، وزارت فواید عامه و فلاح و تجارت مسئول رسیدگی به این عریضه‌ها و انجام مکاتبات با شرکت نفت انگلیس و ایران بوده‌است. تا اول فروردین‌ماه ۱۳۰۹ اموری که امروزه تحت‌نظر وزارت راه اداره می‌شود با وزارت فواید عامه و فلاح و تجارت بود. در تاریخ مزبور طبق قانون مصوب مجلس شورای ملی در اواخر سال ۱۳۰۸، به‌جای وزارت فواید عامه و فلاح و تجارت دو وزارتخانه طرق و شوارع و وزارت اقتصاد ملی به‌وجود آمد و به‌موجب این قانون وزارت طرق و شوارع سرپرستی و مراقبت در ایجاد و نگهداری راه‌های آهن و شوسه و تنظیم و توسعه کشتی‌رانی و اداره کردن امور بندری را به‌عهده گرفت (ساکما، ۲۹۹۸۸-۲۴۰). وزارت طرق، که وارث این تجربه‌های اداری بود، با الگوبرداری از نظام‌نامه شرکت نفت، در قالب نظام‌نامه صندوق احتیاط ادارات طرق (۱۳۱۰) این الگوی تبعیض‌آمیز را نهادینه کرد. دولت تا این زمان در مناطق غیرنفتی از پذیرش مسئولیت در زمینه تأمین خدمات اجتماعی عمل‌جات و تنظیم روابط کار سر باز می‌زد؛ ولی این سازوکار به مبنایی تبدیل شد که دولت ایران با الگوبرداری از آن از سال ۱۳۱۰ به این سو به ارائه خدمات اجتماعی به کارگران مناطق غیرنفتی هم پردازد.

۵. نتیجه

با افزایش تعداد کارگران شرکت نفت انگلیس و ایران و کناررفتن خوانین بختیاری و شیخ‌خزعل به‌عنوان واسطه میان کارگران و شرکت نفت انگلیس و ایران، تنظیم روابط کار میان دو طرف برعهده خود شرکت نفت قرار گرفت. در فضای پس از جنگ جهانی اول با منتظم‌تر شدن امور دولت در دهه ۱۳۰۰ش، دولت نیز با همراهی مجلس به‌دنبال پاسخ‌گوتر کردن شرکت نفت براساس مفاد قرارداد داری بود. در چنین زمینه‌ای اعتراضات پی‌درپی کارگران ایرانی شرکت نفت انگلیس و ایران، و افزایش فشار دولت ایران، و ضرورت‌های ساختاری ناشی از افزایش تعداد کارگران، در سال‌های ابتدایی دهه ۱۳۰۰ش موجب شد که نظام‌نامه استخدام کارکنان شرکت نفت ایران و انگلیس تدوین شود که در قالب سازوکار صندوق‌های احتیاط به مسائل کارگران رسیدگی می‌کرد. البته این نظام‌نامه، سازوکاری تبعیض‌آمیز داشت و اکثر کارگران ایرانی را که به‌عنوان کارگر ساده در شرکت به کار مشغول بودند از شمول دریافت حقوق تقاعد محروم می‌کرد و در نبود سازوکار

نظارتی مؤثری، عملاً شرکت از اجرای آن در موارد مختلف سر باز می‌زد؛ ولی در کشوری که تنها مبنای حقوقی برای تنظیم روابط کارگر و کارفرما اجیرنامه‌ها بودند، این نظام‌نامه گامی روبه‌جلو بود و موجب شد تا دولت ایران که در مناطق غیرنفتی، از پذیرش مسئولیت در زمینه تأمین خدمات اجتماعی عمل‌جات و تنظیم روابط کار سر باز می‌زد، با الگوبرداری از شرکت نفت از سال ۱۳۱۰ تا سال ۱۳۲۲ (که قانون بیمه کارگران تصویب شد) در قالب سازوکار صندوق‌های احتیاط به ارائه خدمات اجتماعی به کارگران مناطق غیرنفتی هم پردازد؛ موضوعی که خود محتاج تحقیقی جداگانه است.

منابع

اسناد آرشیوی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)

- سند شماره ۲۳۵۹-۲۴۰ (گزارش نحوه فوت کارگران و پرداخت حقوق و خسارات وراثت و نظام‌نامه استخدام شرکت نفت ایران و انگلیس).
- سند شماره ۴۰۵-۲۴۰ (صورت‌جلسه سالیانه شرکت نفت ایران و انگلیس در لندن).
- سند شماره ۴۰۶۳-۲۴۰ (صورت‌جلسه سالیانه شرکت نفت ایران و انگلیس در لندن).
- سند شماره ۶۱۷۸-۲۴۰ (تشکیل کمیسیون نظام‌نامه کارگران وزارت مالیه ۱۳۰۶).
- سند شماره ۱۴۶۵۱-۲۴۰ (وضعیت کارگران ایرانی و کاهش دستمزد آن‌ها از طرف شرکت نفت ایران و انگلیس و اعتراض دولت ایران به این موضوع).
- سند شماره ۱۴۷۸۳-۲۴۰ (فعالیت‌ها و اقدامات شرکت نفت ایران و انگلیس در مناطق نفت‌خیز و بازتاب آن در مطبوعات خارجی و گزارشات مقامات ایرانی در این خصوص).
- سند شماره ۲۸۷۹۲-۲۴۰ (شکایت کارگران شرکت نفت از اخراج)
- سند شماره ۲۹۹۸۸-۲۴۰ (وزارت راه و فعالیت‌های جاری آن)
- سند شماره ۴۴۲۹-۲۴۰ (شکایت کارگران ایرانی شرکت نفت از نحوه رفتار مسئولان شرکت با آنان)
- سند شماره ۵۷۷۷۳-۲۴۰ (گزارشات ماهیانه شرکت سهامی نفت ایران و انگلیس از عملیات شرکت، سرویس بودجه و احصائیه وزارت مالیه).
- سند شماره ۷۳۵۷۳-۲۴۰ (مکاتبات در خصوص اکتشافات معادن نفت و سرکشی محل معادن).
- سند شماره ۲۴۶۵-۲۹۰ (شکایت از شرکت نفت جنوب به دلیل عدم پرداخت حقوق معوقه کارمندان و اخراج جمعی از کارکنان شرکت نامبرده).
- سند شماره ۵۸۹۲-۲۹۳ (شکایت اتباع ایرانی از کمپانی نفت جنوب به علت عدم پرداخت مطالبات آنان).
- سند شماره ۳۲۶۷۴-۲۹۳ (گزارش اوضاع اجتماعی بنادر جنوب).

سند شماره ۲۷۸۸۱-۲۹۷ (رونوشت نظام‌نامه کارگران مطابع تهران ۱۲۹۷ ش).
سند شماره ۳۸-۳۰۰ (مکاتبات مربوط به قرارداد نفت داری).

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)

دوره ششم، کارتن ۱۵، جزوه‌دان ۱۳/۱، پوشه ۷۵ (شکایت کارگران کمپانی نفت جنوب مبنی بر عدم رفاه و حقوق حقه خود و ارائه پیشنهادهایی برای استفاده از حقوق و مزایا مربوط به کارگران به‌انضمام نامه‌های خود و ارائه پیشنهادهایی برای استفاده از حقوق و مزایا مربوط به کارگران به‌انضمام نامه‌های حسین علی قنطراتی در شکایت از کمپانی نفت جنوب مبنی بر ایجاد خسارات به وی).

کتاب

- اتابکی، تورج. (۱۴۰۰). *تاریخ فرودستان: جستارهایی در تاریخ اجتماعی کارگری و ملی ایران*. (یوسف صفاری، مترجم). تهران: چرخ.
- احسانی، کاوه. (۱۳۹۸). *محیط مصنوع و شکل‌گیری طبقه کارگر صنعتی: تاریخ اجتماعی کار در صنعت نفت ایران ۱۳۲۰-۱۲۸۷*. (مارال لطیفی، مترجم). تهران: شیرازه.
- اسپینگ-اندرسن، گوستا. (۱۴۰۳). *سه جهان سرمایه‌داری رفاهی*. (ایمان شعبان‌زاده، مترجم). تهران: شیرازه کتاب ما.
- بی‌نا. (۱۳۹۹). «خان‌خانان». در: *نخستین کوشش‌های قانونگذاری در ایران*. (ج۲). (سیدعلی آل‌داود، کوشش‌گر). تهران: مجموعه موقوفات دکتر محمود افشار.
- فلور، ویلم. (۱۳۷۱). *اتحادیه‌های کارگری و قانون کار در ایران: جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران* (۶). تهران: توس.
- فلور، ویلم. (۱۴۰۰). *مطالعاتی در تاریخ پزشکی ایران*. (اسماعیل نبی‌پور، کتابیون وحدت، ایرج نبی‌پور، مترجمان). بوشهر: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی بهداشتی بوشهر.
- لورین، سر پرسی. (۱۳۳۳). *شیخ خزعل و پادشاهی رضاخان*. (محمد رفیعی مهرآبادی، مترجم). تهران: فلسفه.
- معتقدی، ربابه. (۱۳۹۸). *نفت و زندگی: تأثیر صنعت نفت بر تحولات اجتماعی مناطق نفت‌خیز جنوب*. تهران: اداره کل روابط عمومی وزارت نفت.
- پلو، نیلس؛ کویست، یان. (۱۳۷۹). *تأمین اجتماعی در اروپا: توسعه یا تعطیل؟*. (هرمز همایون‌پور، مترجم). تهران: مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی.
- ویلسن، آرنولد تالبوت. (۱۳۶۳). *سفرنامه ویلسن یا تاریخ سیاسی و اقتصادی جنوب غربی ایران*. (حسین سعادت نوری، مترجم). تهران: وحید.

مقاله

خسروپناه، محمدحسین. (۱۴۰۲). «اجیرنامه». فصل‌نامه فرهنگی و اجتماعی گفتگو، شماره ۹۶، تیر ۱۴۰۲، صص ۹۱-۱۰۳.

علم، محمدرضا؛ کاشانی، سکینه. (۱۳۹۵). «بررسی عملکرد شرکت نفت ایران و انگلیس در مقابل نیروی کار بومی (از ابتدا تا ملی شدن نفت)». پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، سال دهم، شماره هجدهم، صص ۱۶۳-۱۸۰.

معتقدی، ربایه (۱۴۰۰). «مهندسی شهری آبادان در دوران بیماری‌های واگیر پس از جنگ جهانی اول». تحقیقات تاریخ اجتماعی، دوره ۱۱، ش ۱، پیاپی ۲۱، صص ۲۷۷-۲۹۲.

Latin Resources

Documents

British Petroleum CO: BP Archive: 72187, Angelo-persianoil.co.id To Eissa Khan, 2th June 1924.

British Petroleum CO: BP Archive: 78723, Geo. B. Reynolds. Ahvaz, 27th June 1906.

British Petroleum CO: BP Archive: 78737, Camp Maidan-i-Naphtun, August 3rd, 1908.

British Petroleum CO: BP Archive: 78737, Camp Maidan-i-Naphtun, Sept. 4th, 1908.

British Petroleum CO: BP Archive: 78737, Camp Maidan-i-Naphtun, November 2th, 1908 Medical Report.

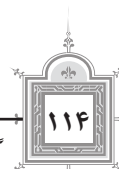
Book

Ferrier, Ronald W. (1982). *The history of the British Petroleum Company, Volume 1: The developing years, 1901-1932*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.

Lockhart, Laurence. (1938). *The Record of the Anglo-Iranian Oil Co. LTD (1901-1918)*. (Vol 1). London: Britannic House.

Mahdavy, Hosein. (1970). "The Patterns and problems of Economic Development in Rentier States: the Case of Iran". In (cook. M. A. (Ed). *Studies in the Economic History of Middle East*. London: Oxford University press.

Najmabadi, Afsaneh. (1987). *Land Reform and Social Change in Iran*. Salt Lake City: University of Utah Press.

English Translation of References

Documents

British Petroleum CO: BP Archive: 72187, Angelo-persianoil.co.id To Eissa Khan, 2nd June 1924.

British Petroleum CO: BP Archive: 78723, Geo. B. Reynolds. Ahvaz, 27th June 1906.

British Petroleum CO: BP Archive: 78737, Camp Maidan-i-Naphtun, August 3rd, 1908.

British Petroleum CO: BP Archive: 78737, Camp Maidan-i-Naphtun, Sept. 4th, 1908.

British Petroleum CO: BP Archive: 78737, Camp Maidan-i-Naphtun, November 2nd, 1908 Medical Report.

Ketāb-xāneh, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament):

Term 6, Box 15, Binder 13/1, Folder 75, "*Šekāyat-e kārġarān-e kompāni-ye naft-e jonub mabni bar 'adam-e refāh va hoquq-e haqqe-ye xod va erā'e-ye pišnahād-hā-yi barāye estefāde az hoquq va mazāyā marbut be kārġarān be enzemām-e name-hā-ye Hossein Ali Qontorāti dar šekāyat az Kompāni-ye naft-e jonub mabni bar ijād-e xesārāt be vey*" (The workers' complaint of the South Oil Company regarding their lack of welfare and their legitimate rights and submitting proposals for using the rights and benefits related to workers, together with letters from Hossein Ali Qontorati in his complaint against the South Oil Company regarding the damages caused to him). [In Persian]

Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Irān (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran):

Document no. 240-2359, "*Gozāreš-e nahve-ye fowt-e kārġarān va pardāxt-e hoquq va xesārāt-e vorrās va nezām-nāme-ye estexdām-e šerkat-e naft-e Irān va Engelis*" (Report on the death of workers and payment of salaries and damages to heirs and the employment regulations of the Anglo-Iranian Oil Company). [In Persian]

Document no. 240-4005, "*Surat-jalase-ye sāliyāne-ye šerkat-e naft-e Irān va Engelis dar Landan*" (Minutes of the annual meeting of the Anglo-Iranian Oil Company in London). [In Persian]

Document no. 240-4063, "*Surat-jalase-ye sāliyāne-ye šerkat-e naft-e Irān va Engelīs dar Landan*" (Minutes of the annual meeting of the Anglo-Iranian Oil Company in London). [In Persian]

Document no. 240-6178, "*Taškil-e komisiyun-e nezām-nāme-ye kārgarān-e Vezārat-e Māliyah 1306*" (Formation of the Ministry of Finance staff regulations commission 1306 SH/1927 AD). [In Persian]

Document no. 240-14651, "*Vazeeyat-e kārgarān-e Irāni va kāheš-e dastmozd-e ānhā az taraf-e šerkat-e naft-e Irān va Engelīs va e'terāz-e dowlat-e Irān be in mow-zu*" (The situation of Iranian workers and the reduction of their wages by the Iranian-British Oil Company and the Iranian government's protest against this issue). [In Persian]

Document no. 240-14783, "*Fa'āliyat-hā va eqdāmāt-e šerkat-e naft-e Irān va Engelīs dar manāteq-e naft-xiz va bāztāb-e ān dar matbu'āt-e xāreji va gozārešāt-e maqāmāt-e Irāni dar in xosus*" (Activities and measures of the Anglo-Iranian Oil Company in oil-rich areas and their reflection in the foreign press and reports by Iranian officials in this regard). [In Persian]

Document no. 240-28792, "*Šekāyat-e kārgarān-e šerkat-e naft az extrāj*" (Oil company workers' complain about dismissal). [In Persian]

Document no. 240-29988, "*Vezārat-e rāh va fa'āliyat-hā-ye jāri-ye ān*" (Ministry of Roads and its current activities). [In Persian]

Document no. 240-4429, "*Šekāyat-e kārgarān-e Irāni-ye šerkat-e naft az nahve-ye raftār-e mas'ulān-e šerkat bā ānān*" (Iranian oil company workers' complain about the way company officials treated them). [In Persian]

Document no. 240-57773, "*Gozārešāt-e māhiyāne-ye šerkat-e sahāmi-ye naft-e Irān va Engelīs az 'amaliyāt-e šerkat, servis-e budjeh va ehsā'eeye-ye Vezārat-e Māliyah*" (Monthly reports of the Anglo-Iranian oil joint stock company on the company's operations, budget and statistics service of the Ministry of Finance). [In Persian]

Document no. 240-73573, "*Mokātebāt dar xosus-e ektešāfāt-e ma'āden-e naft va sarkēši-ye mahall-e ma'āden*" (Correspondence regarding oil exploration and mine site surveys). [In Persian]

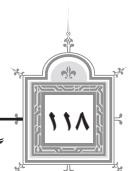
- Document no. 290-2465, “*Šekāyat az šerkat-e naft-e jonub be dalil-e ‘adam-epardāxt-e hoquq-e mo’avvaqe-ye kārmandān va exrāj-e jam’ee az karkonān-e šerkat-e nāmbordeh*” (Complaint against the Southern Oil Company due to not paying backpay salaries and mass dismissal of employees). [In Persian]
- Document no. 293-5892, “*Šekāyat-e atbā’-e Irāni az Kompāni-ye naft-e jonub be ‘elat-e ‘adam-epardāxt-e motālebāt-e ānān*” (Iranian nationals’ complain against South Oil Company for non-payment of their claims). [In Persian]
- Document no. 293-32674, “*Gozāreš-e owzā’-e ejtemā’ee-ye banāder-e jonub*” (Report on the social situation in southern ports). [In Persian]
- Document no. 297-27881, “*Runevešt-e nezām-nāme-ye kārgarān-e matābe’-e Tehrān 1297 SH*” (Copy of the Tehran Printing Press Workers’ Regulations, 1297 SH / 1918 AD). [In Persian]
- Document no. 300-38, “*Mokātebāt-e marbut be qarārdād-e naft-e dārsi*” (Correspondence related to the Darcy Oil Contract). [In Persian]

Books

- Atabaki, Touraj. (1400/2021). “*Tārix-e forudastān: Jostār-hā-yi dar tārix-e ejtemā’ee-ye kārgari va melli-ye Irān*” (The state and the subaltern: Modernization, society and the state in Turkey and Iran). Translated by Yousef Saffari. Tehran: Čarx. [In Persian]
- Ehsani, Kaveh. (1398/2019). “*Mohit-e masnu’ va šekl-giri-ye tabaqe-ye kārgar-e san’ati: Tārix-e ejtemā’ee-ye kār dar san’at-e naft-e Irān 1287 – 1320*” (The social history of labor in the Iranian oil industry: The built environment and the making of the industrial working class (1908-1941)). Translated by Maral Latifi. Tehran: Širāzeh. [In Persian]
- Esping-Andersen, Gsta. (1403/2024). “*Se jahān-e sarmāye-dāri-ye refāhi*” (The three worlds of welfare capitalism). Translated by Iman Shabanzadeh. Tehran: Širāze-ye Ketāb-e Mā. [In Persian]
- Ferrier, Ronald W. (1982). *The history of the British Petroleum Company, Volume 1: The developing years, 1901–1932*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.

- Floor, Willem. (1371/1992). *“Ettehādiye-hā-yekārgari va qanun-e kār dar Irān. Jostār-hā-yi az tārix-e ejtemā’ee-ye Irān dar ‘asr-e Qājār”* (Essays on the social history of Iran in the Qajar era) (6). Tehran: Tus. [In Persian]
- Floor, Willem. (1400/2021). *“Motāle’āti dar tārix-e pezeški-ye Irān”* (Studies in the history of medicine in Iran). Translated by Esmaeel Nabipour, Katayoun Vahdat & Iraj Nabipour. Bušehr: Dānešgāh-e ‘Olum-e Pezeški va Xadamāt-e darmāni-ye Behdāšti-ye Bušehr (Bushehr University of Medical Sciences). [In Persian]
- Lockhart, Laurence. (1938). *The record of the Anglo-Iranian Oil Co. LTD (1901-1918)*. (vol. 1). London: Britannic House.
- Loraine, Sir Percy. (1363/1984). *“Šeix Xaz’al va pādešāhi-ye Rezā Xān”* (Sheikh Khazal and the Reza Khan Kingdom). Translated by Mohammad Rafiei Mehrabadi. Tehran: Falsafeh. [In Persian]
- Mahdavy, Hosein. (1970). “The patterns and problems of economic development in rentier states: The case of Iran”. In (cook. M. A. (Ed.), *Studies in the economic history of middle east*. London: Oxford University press.
- Motaghedi, Robabeh. (1398/2019). *“Naft va zendegi: Ta’sir-e san’at-e naft bar tahavvōlāt-e ejtemā’ee-ye manāteq-e naft-xiz[-e jonub]”* (The impact of the oil industry on social developments in the oil-prone regions of the [south]). Tehran: Edāre-koll-e Ravābet-e ‘Omumi-ye Vezārat-e Naft (Ministry of Petroleum, Public Relations Directorate General). [In Persian]
- Najmabadi, Afsaneh. (1987). *Land reform and social change in Iran*. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Ploug, Niels; & Kvist, Jon. (1379/2000). *“Ta’min-e ejtemā’ee dar Orupā: Towse’eh yā ta’til?”* (Social security in Europe: Development of dismantlement?). Translated by Hormoz Homayounpour. Tehran: Mo’assese-ye ‘Ali-ye Pažuheš-e Ta’min-e Ejtemā’ee (Social Security Organization Research Institute). [In Persian]
- Wilson, Arnold Talbot. (1363/1984). *“Safarnāme-ye Wilson yā tārix-e siyāsi va eqtesādi-ye jonub-e qarbi-ye Irān”* (Persia, a political officer’s diary: 1907 - 1914). Translated by Hossein Saadat Nouri. Tehran: Vahid. [In Persian]
- “Xān-e xānān”* (Khan of Khans). (1399/2020). In Seyyed Ali Al-e Davoud (Ed.),

“*Noxostin kušēš-hā-ye qanun-gozāri dar Irān*” (The first legislative attempts in Iran) (2nd ed.). Tehran: Majmuʿe Mowqūfāt-e Doktor Mahmud-e Afšār (Dr. Mahmoud Afshar Foundation). [In Persian]

Articles

Alam, Mohammadreza; & Kashani, Sakineh. (1395/2016). “Barresi-ye ‘amalkard-e šerkat-e naft-e Irān va Engelis dar moqābel-e niru-ye kār-e bumi (az ebtedā tā melli šodan-e naft)” (Studying on the function of Anglo-Iranian Oil Company against indigenous labor). *Pažuheš-hā-ye Tārixī-ye Irān va Eslām* (Journal of Historical Researches of Iran and Islam) (JHRIS), 10(18), pp. 163 – 180. [In Persian]

Khosropanah, Mohammad Hossein. (1402/2023). “Ajir-nāmeḥ” (Ajirnameh). Fasl-nāme-ye Farhangi va Ejtemāʿee-ye *Goftegu*, 96, Tir 1402/July 2023, pp. 91 – 103. [In Persian]

Motaghedi, Robabeh. (1400/2021). “Mohandesi-ye šahri-ye Ābādān dar kurān-e bimāri-hā-ye vāgir-e pas az jang-e jahāni-ye avval” (Abadan urban engineering in the aftermath of the epidemic after World War I). *Tahqiqāt-e Tārix-e Ejtemāʿee* (Social History Studies), 11(1), series no. 21, pp. 277 – 292. [In Persian]

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

